

Κ. Ράπτης

Όψεις και εννοιολογήσεις του φασισμού στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου

Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η ιστορία είναι κατεξοχήν παροντική επιστήμη ως προς τη θέαση, την πρόσληψη και τις διανοητικές προϋποθέσεις προσέγγισης-ανάδειξης του παρελθόντος επιχείρησα να διαμορφώσω την εισήγησή μου με κριτήριο τις ανάγκες και τη στόχευση της διημερίδας μας, δηλαδή την ευαισθητοποίηση, ενημέρωση και ανάπτυξη ιστορικού προβληματισμού της εκπαιδευτικής κοινότητας περί τον φασισμό ώστε οι λειτουργοί της να αντιμετωπίσουν και να διαχειριστούν ιδεολογήματα, πρακτικές και προκλήσεις υπέρ του φασισμού (και ναζισμού) στο σχολικό περιβάλλον από καλύτερες θέσεις και με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Οδηγό στη διατύπωση ερωτημάτων και εκτιμήσεων-συμπερασμάτων περί τον φασισμό, βασισμένων σε πορίσματα αντιπροσωπευτικής για το φαινόμενο διεθνούς βιβλιογραφίας αποτελεί η προσπάθεια αφενός κατανόησης της έλξης που ασκούν νεοναζιστικά μορφώματα σε σημαντική μερίδα του νεανικού πληθυσμού της χώρας μας, αφετέρου απάντησης σε πιθανά, υποθετικά ερωτήματα εφήβων, μαθητών και μαθητριών για το σήμερα και το χτες, καθώς και σε σύγχρονες διαστρεβλώσεις, αποσιωπήσεις και άκριτους ή ανιστόρητους συμψηφισμούς (π.χ. των δύο «άκρων») με επίγνωση των ελλιπέστατων βασικών γνώσεων νεότερης και σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας της συντριπτικής πλειοψηφίας του μαθητικού πληθυσμού στη χώρα μας, ακόμη και στις τελευταίες τάξεις του Λυκείου λόγω της θέσης, της αντιμετώπισης και του τρόπου διδασκαλίας της ιστορίας στο σχολικό πρόγραμμα. Ζώντας μάλιστα σε μια εποχή έκρηξης της πληροφόρησης όπως άλλωστε και της παραπληροφόρησης, λόγω και των δυνατοτήτων που προσφέρει το διαδίκτυο, είναι αναμενόμενο οι εκπαιδευτικοί να έρχονται αντιμέτωποι με κάθε λογής στερεότυπα και απορίες για το παρελθόν σε σχέση με το παρόν, ειλικρινείς ή υποβολιμαίες:

Είναι κακό πράγμα η αγάπη για το έθνος και την πατρίδα μας που απειλούνται; Τι είναι επιτέλους ο φασισμός και τι κακό έκανε για να τον κατηγορούν τόσο σήμερα; Δεν ετάχθη κατά ενός σάπιου καθεστώτος, υπέρ της ενότητας και της ανάτασης του έθνους; Δε δημιούργησε δουλειές για τους ανέργους; Τι πέτυχαν το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, οι κυβερνήσεις, τα κόμματα, οι πολιτικοί και βουλευτές τόσα χρόνια; Γιατί δεν μιλάτε και για τα εγκλήματα του κομμουνισμού και περιορίζεστε μόνο σε εκείνα του φασισμού, προπάντων δε του γερμανικού ναζισμού; Όσο αυτονόητες κι αν φαίνονται οι απαντήσεις τέτοιου είδους ερωτήσεων σε πολλούς εκπαιδευτικούς τόσο δύσκολο και απαιτητικό είναι να δοθούν με

τρόπο τεκμηριωμένο, εύληπτο και αξιόπιστο σε έναν αμφισβητία έφηβο μαθητή. Θα πρέπει, θεωρώ, να είμαστε ανοικτοί, έτοιμοι να συζητήσουμε και να ερμηνεύσουμε κάθε τι χωρίς στερεότυπα και δογματισμούς, με νηφαλιότητα, επιστημοσύνη και σεβασμό στη διαφορετική άποψη, ακόμη και αν εκφέρεται με προκλητικό τρόπο .

Η ανακοίνωση αναφέρεται στην εποχή του μεσοπολέμου στην Ευρώπη ως το αφετηριακό χωροχρονικό πλαίσιο εμφάνισης και ανάπτυξης των φασιστικών κινήσεων και καθεστώτων. Επιχειρεί να φωτίσει βασικές όψεις του φασιστικού φαινομένου σε συνάρτηση με τη σημασιολογική διασάφηση της έννοιας φασισμός. Εισαγωγικά παρουσιάζεται η γεωγραφική εξάπλωση και η ποικιλομορφία του φασισμού. Στη συνέχεια σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο ανάδειξης του φασιστικού φαινομένου ώστε σε ένα πρώτο επίπεδο να κατανοηθεί η σημαντική του απήχηση στη μεσοπολεμική Ευρώπη, προπάντων τη δεκαετία του 1930. Η εννοιολογική προσέγγιση του φασισμού ως ενός ιδεότυπου, μέσω της ενδεικτικής αναφοράς στους πιο περιεκτικούς και κατά γενική παραδοχή αντιπροσωπευτικούς ορισμούς του οδηγεί στην ανάδειξη τόσο των βασικών χαρακτηριστικών των δύο ισχυρότερων φασιστικών καθεστώτων του μεσοπολέμου, δηλ. της Ιταλίας και της Γερμανίας, όσο και των κοινών σημείων αλλά και των ιδιαιτεροτήτων τους σε σχέση με ιδεολογικά συγγενή κινήματα και αυταρχικά-δικτατορικά καθεστώτα στους κόλπους της εθνικιστικής άκρας δεξιάς στην Ευρώπη. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη χρονικότητα του φασιστικού φαινομένου, δηλ. στην πορεία εδραίωσης της ηγεμονίας των φασιστικών κομμάτων και κλιμάκωσης της βίας τους, ενώ θα σχολιαστεί η θέση περί «δύο άκρων», φασισμού και κομμουνισμού ως εκδοχών του ολοκληρωτισμού. Τέλος θα επισημανθούν ορισμένες ιδιαιτερότητες της μεσοπολεμικής περιόδου ως βάση για τη σύγκριση του ιστορικού φασισμού με τους σύγχρονους υμνητές και συνεχιστές του.¹

Διάδοση και ποικιλομορφία του φασισμού (βλ. χάρτες 1 και 2, σελ. 16 και 17))

Ενώ την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το κοινοβουλευτικό δημοκρατικό πολίτευμα είχε επικρατήσει σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, σε παλαιά όσο και νεοσύστατα κράτη, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, σχεδόν στο σύνολο των κρατών της Κεντρικής, Ανατολικής, Νότιας και Νοτιοανατολικής Ευρώπης είχαν εγκαθιδρυθεί αυταρχικά και φασιστικά καθεστώτα που παραβίαζαν αρχές, πρακτικές και αξίες της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.² Πολιτικοί, αρχηγοί κομμάτων, βασιλείς και αξιωματικοί ηγήθηκαν πραξικοπημάτων, κινήσεων και μονοκομματικών δικτατορικών καθεστώτων (βλ. πίνακα 1, σελ. 18).

Είναι προφανές ότι δεν υπάρχει ένας τύπος αλλά πλειάδα αυταρχικών, δικτατορικών, φασιστικών ή φιλοφασιστικών καθεστώτων και παρά τα κοινά τους στοιχεία η κατανόηση-ερμηνεία της φυσιογνωμίας τους προϋποθέτει την εξέταση των ιδιαίτερων συνθηκών και της ιστορικής διαδρομής κάθε χώρας. Αν μάλιστα συνυπολογιστούν οι φασιστικές-φιλοφασιστικές και ναζιστικές-φιλοναζιστικές οργανώσεις, πολιτικού ή/και παραστρατιωτικού χαρακτήρα, λιγότερο ή περισσότερο μαζικές, που δρούσαν σε κράτη με φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό πολίτευμα ή με δικτατορία, ο φασισμός αποδεικνύεται σύνθετο και πολυεπίπεδο φαινόμενο καθώς απαντά συγχρονικά ως κυβερνητική, συμπολιτευτική ή αντιπολιτευτική δύναμη.

Αν και δεν υπήρξε ενιαίο καθοδηγητικό όργανο και μια φασιστική Διεθνής αντίστοιχη της Σοσιαλιστικής ή της Κομμουνιστικής, η φασιστική Ιταλία και η ναζιστική Γερμανία υποστήριξαν και χρηματοδότησαν οργανώσεις και κινήματα ομοϊδεατών τους όπως την κροατική Ουστάσα, την αυστριακή Χάιμπερ (Πατριωτική Άμυνα), την ισπανική Φάλαγγα η πρώτη, την πολωνική Φάλαγγα, τη ρουμανική Σιδηρά Φρουρά, τον Σταυρό του Κεραυνού στη Λετονία και το βουλγαρικό Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (φιλοναζιστικές οργανώσεις με ρατσιστικό και αντισημιτικό προσανατολισμό) η δεύτερη.³

Υπάρχουν δε χώρες όπως η Αυστρία (1934), η Ρουμανία (1938), η Γιουγκοσλαβία (1934) και η Λετονία (1936), όπου η σκλήρυνση των υφιστάμενων δικτατορικών-αυταρχικών καθεστώτων με την υιοθέτηση φασιστικών πρακτικών είχε στόχο την αποσόβηση επικράτησης φασιστικών-ναζιστικών κομμάτων που επηρεάζονταν από τη Ρώμη και το Βερολίνο.⁴ Άρα οι εθνικές ιδιοτυπίες του αυταρχικού-δικτατορικού μοντέλου διακυβέρνησης συνυπάρχουν με και επηρεάζονται από τα κυρίαρχα και υπερεθνικής εμβέλειας αρχέτυπα του μουσολινικού φασισμού και του χιτλερικού ναζισμού, στα οποία εξάλλου εστιάζει και το παρόν κείμενο.

Γεγονός είναι πάντως ότι ο φασισμός, σε όποια μορφή και δοσολογία απαντά, υπήρξε ιδιαίτερα ελκυστικός και απέκτησε πολλούς οπαδούς στη μεσοπολεμική Ευρώπη. Ποιες συνθήκες όμως τον ευνόησαν και γιατί τόσες φιλελεύθερες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες αποδείχθηκαν τόσο ασταθείς και βραχύβιες;

Ερμηνείες εμφάνισης-εξάπλωσης του φασισμού και των αυταρχικών καθεστώτων

Η αιτιολόγηση της ροπής τόσων χωρών προς τον φασισμό και τη δικτατορία δεν είναι εύκολη ούτε μονοδιάστατη. Κατά τη γνώμη μου μπορούμε να διακρίνουμε ένα πλέγμα βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων παραγόντων που ευνόησαν την άνοδο του φασισμού

και την εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων στην κεντρική, ανατολική και τη νότια Ευρώπη: ο αναθεωρητισμός έναντι των συνθηκών ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η έξαρση του εθνικισμού στις ηττημένες, με εδαφικές απώλειες και πληγωμένο εθνικό γόητρο χώρες, η αδυναμία επιτυχούς αντιμετώπισης των σοβαρών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων του Μεσοπολέμου από το πολιτικό σύστημα (εξαθλίωση και πληθωρισμός την επαύριο του πολέμου, οικονομική κρίση και ανεργία τη δεκαετία του 1930, καθυστέρηση αγροτικών μεταρρυθμίσεων), η υποβάθμιση των μεσαίων στρωμάτων, η αδυναμία ειρηνικής, κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης με ένα σταθερά ισχυροποιούμενο και ολοένα πιο διεκδικητικό και ριζοσπαστικό εργατικό κίνημα, γενικότερα ο φόβος του μπολσεβικισμού και της κομμουνιστικής αριστεράς και τέλος η ευάλωτη φύση και ο βραχύς βίος νεοσύστατων δημοκρατιών σε χώρες με ασθενείς κοινοβουλευτικές παραδόσεις και αυταρχική πολιτική κληρονομιά, όπως εκείνες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης. Τα βραχύβια επαναστατικά εγχειρήματα εγκαθίδρυσης της εξουσίας συμβουλίων εργατών και στρατιωτών (κατά τα πρότυπα των ρωσικών σοβιέτ) στην Ουγγαρία και σε πόλεις της Γερμανίας και η αιματηρή καταστολή τους, όπως και οι απεργίες και καταλήψεις εργοστασίων και γαιοκτησιών στην Ιταλία, ως τα σημαντικότερα παραδείγματα επανάστασης και αντεπανάστασης την επαύριο του πολέμου (1918-19) είναι ενδεικτικά της ρευστότητας, της πώλωσης και της πολιτικής βίας που κληροδοτήθηκαν και επηρέασαν καθοριστικά τις μεσοπολεμικές κοινωνίες της Ευρώπης.

Σύμφωνα με την αρκετά διαφωτιστική ερμηνεία των R. Bideleux και I. Jeffries πολλοί άνθρωποι στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, χωρίς δεσμούς με τον φασισμό ή τον κομμουνισμό διαψεύστηκαν γρήγορα από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις και αναζήτησαν «ισχυρή διακυβέρνηση» είτε για να προφυλαχθούν από κάθε λογής εχθρούς, πραγματικούς, φαντασιακούς ή «κατασκευασμένους» (κερδοσκόπους, αλλοεθνείς, μπολσεβίκους, Εβραίους, κλπ.), είτε για να επιτύχουν την εθνική αναγέννηση και μείζονες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Παρόλο, δε που ο στιγματισμός από συντηρητικούς, δημοσιογράφους και εκκλησιαστικούς κύκλους συλλήβδην ως κομμουνιστών όλων όσων αγωνίζονταν για κοινωνική δικαιοσύνη και κατήγγειλαν τη διαφθορά, τον σωβινισμό, την κερδοσκοπία και την υπερβολική συγκέντρωση πλούτου συνέβαλε στην ενίσχυση των εκτός νόμου και όχι τόσο ισχυρών στην πραγματικότητα κομμουνιστικών κομμάτων, ο επίσημα ενορχηστρωμένος φόβος του μπολσεβικισμού (ενισχυόμενος και από τη Γαλλία, τη Μ. Βρετανία και τη φασιστική Ιταλία) απέβη πιο αποτελεσματικός, με συνέπεια κύριοι ωφελημένοι από τη λαϊκή δυσαρέσκεια για την «αστική δημοκρατία» και τον καπιταλισμό

του laissez faire να αποδειχθούν τα εθνικιστικά και φασιστικά κινήματα, ιδιαίτερα μάλιστα κατά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του '30.⁵

Ίσως όμως ο φασισμός δεν υπήρξε το πολιτικό καταφύγιο τόσο των ανθρώπων μόνο από φόβο, ανασφάλεια και οικονομικά-κοινωνικά προβλήματα. Κατά τον Στ. Ροζάνη ο Τζέφρι Χερφ αναδεικνύει στο έργο του Αντιδραστικός Μοντερνισμός ένα από τα ισχυρότερα «ιδρυτικά στοιχεία του φασιστικού φαινομένου, μέσω των οποίων ο φασισμός ενδημεί στις βλέψεις, στις προσδοκίες και στα οράματα του σημερινού μαζοατόμου και των ψυχοδυναμικών του δεσμεύσεων».⁶ Κατά τον Χερφ

«ο φασισμός στην Ευρώπη και ο εθνικοσοσιαλισμός στη Γερμανία υπόσχονταν ομορφιά, αισθητική μορφή και πνευματική ενότητα του έθνους, στη θέση του υλισμού, του θετικισμού και του άμορφου, άψυχου και χαοτικού φιλελευθερισμού. Η ψυχή θα μπορούσε να εκφραστεί στο πολιτικό όραμα και τον συμβολισμό του έθνους και όχι στις διχαστικές κοινωνικές τάξεις και τα συμβιβαστικά κοινοβούλια».⁷

Ορίζοντας και οριοθετώντας τον φασισμό

Κατά τον επιφανή ιστορικό του φασισμού Στάνλεϊ Πέϊν, ο φασισμός ως πολιτικός όρος διακρίνεται, μέχρι και σήμερα, για την ασάφειά του καθώς δεν περιέχει μια σαφή πολιτική αναφορά, όπως για παράδειγμα οι όροι φιλελευθερισμός, δημοκρατία, σοσιαλισμός ή κομμουνισμός. Ήδη από το 1924 ο Γερμανός σοσιαλδημοκράτης Fritz Schotthöfer επισημαίνει σε εργασία του για τον σύγχρονό του ιταλικό φασισμό ότι η fascio, (εξ ου και φασισμός), ως μια ένωση, ένας σύνδεσμος δε δηλώνει άμεσα τίποτα για το πνεύμα και τον σκοπό του κινήματος, ενώ ο υποτιμητικός πολιτικός χαρακτηρισμός «φασίστας» παραπέμπει μάλλον στα μέσα και στον χαρακτήρα επιβολής (βία, κτηνωδία, καταπίεση, δικτατορική εξουσία).⁸

Ωστόσο, παρά την αμφισημία του και τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του φαινομένου που αποδίδει, ο όρος φασισμός έχει καθιερωθεί ως μια γενικευτική και κατ' ανάγκη αφαιρετική έννοια, χρήσιμο εργαλείο για την ανάλυση της πολιτικής πραγματικότητας στη μεσοπολεμική Ευρώπη. Η χρήση του όρου προϋποθέτει βεβαίως τη στοιχειώδη γνώση του περιεχομένου του, το οποίο ανιχνεύεται στους διάφορους ορισμούς που έχουν κατά καιρούς προταθεί. Ας παραθέσουμε εδώ δύο εξ αυτών, έναν σύντομο κι έναν εκτενή, ως εννοιολογικές συμπυκνώσεις της πολυπλοκότητας του φαινομένου πριν αναφερθούμε σε ιστορικές του εκδοχές.

Κατά τον Philip Morgan τα φασιστικά κινήματα ήταν ριζοσπαστικά, υπερεθνικιστικά διαταξικά κινήματα με μία διακριτή στρατιωτική οργάνωση και πολιτικό ακτιβισμό. Επιζητούσαν την αναγέννηση των εθνών τους μέσω της βίαιης καταστροφής όλων των

πολιτικών μορφών και δυνάμεων που θεωρούσαν υπεύθυνες για τον εθνικό κερματισμό και μέσω της δημιουργίας μιας νέας εθνικής τάξης πραγμάτων βασισμένης στην ηθική ή «πνευματική» αναμόρφωση των λαών τους, σε μια «πολιτιστική επανάσταση», επιτεύξιμη μόνο δια του «ολοκληρωτικού» ελέγχου της κοινωνίας και σε ταξικά συνεργατικές, κανονιστικές μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης, συχνά σωματειακού (κορπορατιστικού) τύπου.⁹ Στο λήμμα «φασισμός» της Enciclopedia Italiana (1992) ο εκτενής ορισμός που προτείνει ο Εμίλιο Τζεντίλε περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τα παρακάτω σημεία:

- Μαζικό κίνημα πολυ-ταξικής συμμετοχής (κυρίως των μεσαίων στρωμάτων), βασισμένο όχι στην κοινωνική ιεραρχία ή την ταξική καταγωγή αλλά στην αίσθηση της συντροφικότητας, στην πειθαρχία και την αρρενωπότητα.
- Πίστη στην αποστολή της εθνικής αναγέννησης και αντίληψη περί εμπόλεμης κατάστασης με τους πολιτικούς αντιπάλους.
- Διαπνέεται από μια ιδεολογία αντι-ατομικιστική, αντι-φιλελεύθερη, αντι-δημοκρατική, αντι-μαρξιστική με λαϊκιστικές τάσεις και έμφαση στο αισθητικό πεδίο μέσω μιας νέας πολιτικής κουλτούρας με μύθους, τελετές και σύμβολα ως μια λαϊκή θρησκεία.
- Προτεραιότητα στον ακτιβισμό, έμφαση στη νεότητα ως διαμορφωτή της ιστορίας και λατρεία της στρατιωτικοποίησης της πολιτικής.
- Ολοκληρωτική αντίληψη για την πολιτική ως εμπειρία επιτέλεσης της συγχώνευσης του ατόμου και των μαζών σε μία οργανική και μυστικιστική ένωση του έθνους με διακρίσεις και διώξεις όσων θεωρούνταν εκτός εθνικής κοινότητας στη βάση των ιδεών ή της φυλής τους.
- Μονοκομματικό, αστυνομοκρατούμενο πολιτικό σύστημα, οργανωμένο σε μια μορφή δομών και λειτουργιών που στην κορυφή έχουν τη μορφή του ηγέτη, ενδεδυμένο με ένα ιερό χάρισμα ου διατάσσει, κατευθύνει και συντονίζει τη δράση του κόμματος και του καθεστώτος.
- Κορπορατιστική οργάνωση της οικονομίας με κατάργηση του ελεύθερου συνδικαλισμού, διεύρυνση της κρατικής παρέμβασης με στόχο τη συνεργασία των «παραγωγικών τομέων» διατηρώντας την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τις ταξικές διαιρέσεις.¹⁰

Οι παραπάνω ορισμοί παραπέμπουν ευθέως στην Ιταλία και τη Γερμανία, είναι συγχρόνως όμως και αρκετά ευρύχωροι ώστε, έστω εν μέρει, να ανταποκρίνονται και σε άλλες χώρες με συγγενή κινήματα και καθεστώτα. Οι περισσότεροι μελετητές, εξάλλου, αν και δίνουν

έμφαση στη φασιστική Ιταλία, ως χώρα προέλευσης του όρου και πρωταρχικής εδραίωσης του ομώνυμου καθεστώτος ήδη από το 1922, και στη ναζιστική Γερμανία, χρησιμοποιούν εκ των υστέρων τον όρο για όλα σχεδόν τα εθνικιστικά, αυταρχικά και δικτατορικά καθεστώτα και κινήματα του μεσοπολέμου, παρόλο που τα περισσότερα εξ αυτών δεν υιοθέτησαν τον όρο για να αυτο-προσδιοριστούν.

Ο εθνικισμός, ο αυταρχισμός, ο αντι-φιλελευθερισμός, ο αντι-κομμουνισμός, η πολιτική βία, οι παραστρατιωτικές οργανώσεις και ο милитарισμός απαντούν σε όλα τα δικτατορικά καθεστώτα και στα κινήματα της αυταρχικής και εθνικιστικής Δεξιάς του μεσοπολέμου. Υπάρχουν ωστόσο και στοιχεία διαφοροποίησης μεταξύ των κινήματων φασιστικού τύπου και της αυταρχικής εθνικιστικής Δεξιάς, η οποία κατά τον Στάνλεϊ Πέϊν διακρίνεται σε ριζοσπαστική και συντηρητική δεξιά, με την πρώτη να παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια με τον φασισμό. Η συντηρητική αυταρχική Δεξιά και η ριζοσπαστική Δεξιά βασίστηκαν περισσότερο στη θρησκεία, διατηρούσαν στενότερες σχέσεις με την εκκλησία και στηρίζονταν περισσότερο σε παραδοσιακές ελίτ και στο στρατό σε σύγκριση με τους φασίστες. Τάσσονταν υπέρ της διατήρησης της κατεστημένης κοινωνικής δομής χωρίς σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές και τις διέκρινε καχυποψία έναντι διαταξικών μαζικών κινητοποιήσεων που επεδίωκαν και οργάνωναν οι φασίστες.¹¹

Ο κινηματικός και καθεστωτικός φασισμός (προπάντων στην Ιταλία και τη Γερμανία) υπήρξε πιο μαζικός και κοσμικός, ολοκληρωτικός με την έννοια της συμπερίληψης και πλαισίωσης όλης της κοινωνίας και της επιδιωκόμενης κατάλυσης των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου μέσω του ελέγχου της ζωής κάθε ατόμου. Πρόβαλε μια νέα φουτουριστική κοσμοθεωρία με στόχο τη σμίλευση του νέου ανθρώπου, άξιου τέκνου, εκφραστή και οργάνου της εθνο-λαϊκής κοινότητας, πιστού στρατιώτη του Führer στο πλαίσιο μιας επιβαλλόμενης και καθοδηγούμενης καθολικής, παλλαϊκής στράτευσης για την επιβολή μιας θεμελιώδους και βασικής ιδεολογίας, αυτήν του παντοδύναμου κράτους στο οποίο έπρεπε όλοι να ενσωματωθούν. Η προσωπολατρεία, και υπέρτατη η αρχή του ηγέτη-καθοδηγητή από τον οποίο πηγάζουν όλες οι εξουσίες απαντά στον φασισμό σε υπέρτατο βαθμό. Ο Μουσολίνι προσλαμβάνει ιδιότητες υπερανθρώπου ενώ ο Χίτλερ αξιώνει υποταγή από ολόκληρο τον γερμανικό λαό.¹²

Στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ο φασισμός ήταν φυλετικός-ρατσιστικός με απώτερο στόχο τη δημιουργία και παγκόσμια κυριαρχία μιας «καθαρής» αρίας φυλής. Πρωτίστως οι Εβραίοι, αλλά και τσιγγάνοι, διανοητικώς καθυστερημένοι, ομοφυλόφιλοι κλπ. αποτέλεσαν στόχο εξόντωσης και διακρίσεων προκειμένου να μη μολύνουν την «ανώτερη» γερμανική φυλή.¹³

Πορεία και μέσα εδραίωσης των φασιστικών καθεστώτων

Οι εννοιολογικές οριοθετήσεις και οι ορισμοί του φασισμού, χρήσιμοι για την καταρχήν κατανόηση του φαινομένου, διατυπώνονται κατ' ανάγκη σχηματικά και γενικευτικά εντάσσοντάς το ως τετελεσμένο σε έναν στατικό και μονοδιάστατο ιστορικό χρόνο. Η ιστορική προσέγγιση όμως επιβάλλει να αναδειχθεί η δυναμική εξέλιξη του φαινομένου μέσω της περιοδολόγησής του. Με αυτόν τον τρόπο κατανοούμε τη διάδοση και εδραίωση του φασισμού ως μια δυναμική διαδικασία από τα πρώτα βήματα των ολιγάριθμων οργανώσεων ως τα μαζικά κινήματα και τα πανίσχυρα καθεστώτα στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Συνειδητοποιούμε ακόμη πως πέρα από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που συνέβαλαν στην εμφάνιση του φασισμού, οι επιδέξιοι χειρισμοί, η συμμαχία με παραδοσιακές συντηρητικές δυνάμεις, το πολιτικό θράσος, η συστηματική συκοφάντηση και τρομοκράτηση των αντιπάλων και τέλος η ανοχή έναντι των φασιστικών πρακτικών και προκλήσεων από μεγάλη μερίδα της κοινωνίας ευνόησαν κι επιτάχυναν ακόμη περισσότερο την εξάπλωση και εδραίωσή του.

Ο χρόνος ολοκληρωτικής επικράτησης του φασισμού μέσω της επιβολής ενός μονοκομματικού και προσωποπαγούς καθεστώτος ήταν μακρύτερος στην Ιταλία (1922-1926) από τον αντίστοιχο στη Γερμανία (1933-1934). Και στις δύο όμως χώρες οι ηγέτες (Μουσολίνι και Χίτλερ) ανήλθαν στην εξουσία χάρη στη συμμαχία τους με παραδοσιακές συντηρητικές δυνάμεις και στην ανοχή, αν όχι και υποστήριξη, του διοικητικού μηχανισμού, των σωμάτων ασφαλείας και του στρατού, ενώ στη συνέχεια έσπευσαν να μετασχηματίσουν την υποστήριξη ή ανοχή σε ανισοβαρείς σχέσεις υποταγής στο Εθνικό Φασιστικό (PNF) και στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (NSDAP) αντίστοιχα.

Η οριστική ρήξη με τη νομιμότητα επέρχεται στην Ιταλία κατά τη διετία 1925-26, όταν η φασιστική κυβέρνηση, εκμεταλλευόμενη την κρίση που ξέσπασε μετά τη δολοφονία του σοσιαλιστή βουλευτή Τζιάκομο Ματεότι (1924) εξέδωσε πλήθος «φασιστικότητας» νόμων, με τους οποίους τέθηκαν εκτός νόμου τα μη-φασιστικά κόμματα, συνδικάτα, οργανώσεις και εφημερίδες, ανεστάλησαν συνταγματικές ελευθερίες και δικαιώματα, «εκκαθαρίστηκε» η δημόσια διοίκηση από τους αντιφρονούντες, εγκαθιδρύθηκε ένα μονοκομματικό και αστυνομικό κράτος, επικεφαλής του οποίου ως «Duce del Fascismo» με απεριόριστες πλέον εξουσίες ορίστηκε ο Μουσολίνι. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ίσως και υπό την επιρροή του γερμανικού ναζισμού, παρατηρείται ένα νέο κύμα σκλήρυνσης και κοινωνικής εμβάθυνσης του φασιστικού καθεστώτος το οποίο σύμφωνα με τον Ιταλό ιστορικό Ρέντζο ντε

Φελίτσε προσλαμβάνει διαστάσεις «πολιτιστικής επανάστασης». Η παιδεία, η νεολαία, η καλλιτεχνική δημιουργία, το σύνολο των κοινωνικών θεσμών τέθηκαν στην υπηρεσία του επιδιωκόμενου φασιστικού μετασχηματισμού με άξονες τον άκρατο εθνικισμό και τον милитарισμό.¹⁴ Χαρακτηριστική της ολοκληρωτικής αντίληψης της εποχής ήταν η πολιτική ένταξης του μεγαλύτερου τμήματος του ιταλικού λαού, ήδη από την παιδική ηλικία, στο ευρύτατο δίκτυο οργανώσεων του καθεστωτικού φασιστικού κόμματος. Οι φασιστικές οργανώσεις νεολαίας, όπου η ένταξη έγινε υποχρεωτική το 1936, αριθμούσαν 5 εκατομμύρια μέλη, ενώ για την εύρεση εργασίας απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ένταξη στις καθεστωτικές επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις.¹⁵

Κατά τον S. Berstein ο Χίτλερ δημιούργησε μέσα σε ενάμισι χρόνο από το διορισμό του ως καγκελάριος της Γερμανίας στις 30 Ιανουαρίου 1933 «το πιο αποτελεσματικό ολοκληρωτικό κράτος στην ιστορία».¹⁶ Ακόμη κι αν αυτή η θέση ηχεί κάπως υπερβολική ως προς το μέγεθος επιτυχίας και το χρόνο περάτωσης της διαδικασίας εδραίωσης και επιβολής του,¹⁷ είναι γεγονός ότι οι ναζί επέβαλαν την κυριαρχία τους και ανέπτυξαν τις βασικές πτυχές της πολιτικής τους σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Παρά την ύπαρξη μόλις δύο ναζί υπουργών στην κυβέρνηση συνεργασίας με το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα, της οποίας ηγείτο, ο Χίτλερ έθεσε γρήγορα τις βάσεις για την οικοδόμηση του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος εκμεταλλευόμενος τον πανίσχυρο κομματικό μηχανισμό του κόμματός του, την ανοχή ή υποστήριξη του πολιτικού-οικονομικού κατεστημένου και τη νομιμοφροσύνη ενός αποτελεσματικού κρατικού μηχανισμού. Η καθοριστική νίκη του ναζιστικού κόμματος (πρώτο κόμμα με 44% και 288 από τις 647 έδρες) στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933, οι οποίες εκβιαστικά επιδιώχθηκαν από τον Χίτλερ και διεξήχθησαν σε ένα πρωτοφανές κλίμα κινητοποίησης συκοφάντησης και τρομοκράτησης των αντιπάλων (κυρίως των κομμουνιστών) άνοιξε τον δρόμο για την Gleichschaltung, δηλαδή τον ναζιστικό συντονισμό όλων των κρατικών θεσμών. Βασιζόμενοι τα πρώτα χρόνια σε ήδη υπηρετούντα στελέχη του διοικητικού μηχανισμού και του στρατεύματος ώσπου να αποκτήσουν την τεχνογνωσία και τη διετία 1937-38, ενόψει και των επιθετικών σχεδίων του Χίτλερ, να τοποθετηθούν παντού μέλη και στελέχη του ναζιστικού κόμματος, οι ναζί επέβαλαν ασφυκτικό έλεγχο, εποπτεία και καθοδήγηση του διοικητικού μηχανισμού σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, εγκαθιστώντας μια «παράλληλη» κυβέρνηση. Με σκηνοθετημένες ταραχές που δημιουργούσαν το άλλοθι για την επιβολή ναζιστικού ελέγχου στις περισσότερες περιφερειακές κυβερνήσεις, υποχρέωσαν σε παραίτηση όλους τους διοικητές που δεν ανήκαν στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.

Ο Νόμος Νομοθετικής Εξουσιοδότησης της 23ης του Μαρτίου του 1933, ο οποίος εξουσιοδοτούσε την κυβέρνηση για την έκδοση νόμων χωρίς την έγκριση του κοινοβουλίου, ούτε καν του Προέδρου, επέτρεψε στην ντε φάκτο κατάργηση της νομοθετικής εξουσίας, η οποία ολοκληρώθηκε και τυπικά με την κατάργηση των περιφερειακών κοινοβουλίων και τη διάλυση της Βουλής (Reichstag), στις 30 Ιανουαρίου και 14 Φεβρουαρίου 1934.

Στα τέλη Μαρτίου 1933 ψηφίστηκε νόμος για την εκκαθάριση της διοίκησης από τους αντιπάλους (κομμουνιστές και σοσιαλιστές) και τους φυλετικά ασύμβατους με το γερμανικό έθνος (μη άριους) υπαλλήλους, ενώ τον ίδιο μήνα τέθηκε εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Την ίδια τύχη είχε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα τον Ιούνιο 1933, ενώ τον Ιούλιο του ίδιου έτους το Εθνικοσοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Γερμανίας (NSDAP) αναγνωρίστηκε ως το μοναδικό νόμιμο κόμμα της χώρας. Η πανίσχυρη πολιτική αστυνομία του κόμματος, η Γκεστάπο και η παραστρατιωτική του οργάνωση SS (σμήνη προστασίας) σπέρνουν τον τρόμο σε «αντιπάλους» του καθεστώτος. Τα SS ανέλαβαν και τη διοίκηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης (μέχρι το 1938 είχαν ιδρυθεί πέντε) στα οποία αρχικά εγκλείονταν οι αντιφρονούντες, κυρίως οι κομμουνιστές. Από τον Μάιο του 1933 δημεύθηκαν όλα των περιουσιακά στοιχεία των συνδικάτων και των κομμάτων που τέθηκαν εκτός νόμου και διαλύθηκαν, ενώ στις 24 Οκτωβρίου του ίδιου έτους όλοι οι εργάτες εντάχθηκαν στο Γερμανικό μέτωπο εργασίας. Παράλληλα επιβλήθηκε αυστηρός έλεγχος στον τύπο, στην εκπαίδευση και σε κάθε μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας, ενώ υπό τον Γκαίμπελς αναπτύχθηκε ένα άρτιο σύστημα προπαγάνδας με αιχμή τον τύπο και το ραδιόφωνο. Μετά το θάνατο του προέδρου Χίντενμπουργκ στις 2 Αυγούστου 1934 ο Χίτλερ συγχώνευσε τα δύο κορυφαία αξιώματα στο πρόσωπό του και αυτό-αναγορευθηκε σε Führer, «ηγέτη-καθοδηγητή του γερμανικού έθνους», στον οποίο έπρεπε να δίνουν όρκο πίστης όλοι οι στρατιωτικοί και οι δημόσιοι υπάλληλοι.¹⁸

Η τακτική της κλιμάκωσης και βαθμιαίας σκλήρυνσης της πολιτικής των ναζί με σκοπό τον εθνικοσοσιαλιστικό μετασχηματισμό της γερμανικής κοινωνίας εκδηλώνεται και στην περίπτωση των Εβραίων. Σε πρώτο στάδιο (1933-34) τίθεται σε εφαρμογή πολιτική οικονομικών-επαγγελματικών διακρίσεων και διώξεων κατά των Εβραίων με στόχο την αναγκαστική μετανάστευσή τους από τη Γερμανία. Οι Εβραίοι αποκλείστηκαν από την άσκηση δημόσιων λειτουργημάτων, από την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία, τη δημοσιογραφία, τα ελεύθερα και καλλιτεχνικά επαγγέλματα. Η πολιτική των φυλετικών κοινωνικών διακρίσεων κορυφώθηκε το 1935 με τους νόμους της Νυρεμβέργης, οι οποίοι απαγόρευαν τους γάμους και τις εξωσυζυγικές σχέσεις Εβραίων και «αρίων». Οι λεηλασίες εβραϊκών καταστημάτων, οι πυρπολήσεις και καταστροφές συναγωγών και τάφων Εβραίων

που οργανώθηκαν από το ναζιστικό κόμμα με την ανοχή των Αρχών τη «Νύκτα των Κρυστάλλων», (9η προς 10η Νοεμβρίου 1938) σηματοδότησαν την υιοθέτηση μιας πολιτικής ανοικτής και μαζικής βίας με στόχο την οικονομική εξόντωση, τον εξευτελισμό και την τρομοκράτηση, ενώ η «τελική λύση» της φυσικής εξόντωσης του συνόλου του εβραϊκού πληθυσμού στα στρατόπεδα συγκέντρωσης άρχισε να υλοποιείται το 1942. Η πολιτική της φυλετικής καθαρότητας και του ευγονισμού είχε όμως και άλλα θύματα. Μέχρι το 1937 είχαν στερηθεί 200.000 βιολογικά εκφυλισμένοι και πνευματικά διαταραγμένοι άνθρωποι, ενώ το 1939 θανατώθηκαν περίπου 5.000 καθυστερημένα παιδιά και 100.000 «ανίατοι».¹⁹

Η επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία σε συνδυασμό με την εδραίωση και εμβάθυνση του φασισμού στην Ιταλία «προκάλεσαν ένα κύμα μίμησης και θαυμασμού σε πολλές χώρες της Ευρώπης, αυταρχικές και δημοκρατικές».²⁰

Ο φασισμός (ναζισμός) και ο κομμουνισμός ως ολοκληρωτικά καθεστώτα και η συζήτηση περί «δύο άκρων»

Η συσχέτιση του ιταλικού φασισμού και προπάντων του γερμανικού ναζισμού με τον συγχρονικό τους σταλινικό κομμουνισμό ως βασικές εκδοχές του ολοκληρωτισμού αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες προσφιλέθιμο θέμα και αντικείμενο όχι μόνο της πολιτικής επιστήμης και της ιστορίας αλλά και της δημοσιογραφίας κι εν γένει του δημόσιου λόγου στη Δύση.

Με επίγνωση τη σχετικότητας και της ανάγκης ιστορικοποίησής του, ο όρος ολοκληρωτισμός συνιστά εντούτοις χρήσιμο εννοιακό εργαλείο για την ανάλυση και ερμηνευτική προσέγγιση καθεστώτων που ως αντίρροπα της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας παρουσιάζουν ομοιότητες σε μεθόδους και πρακτικές διακυβέρνησης, προπαγάνδας και καταστολής, καθώς και οργάνωσης και ελέγχου της κοινωνίας.

Ωστόσο η συσχέτιση, επιστημονικά γόνιμη και θεμιτή, και πολύ περισσότερο ο συμψηφισμός των τριών καθεστώτων εγγράφονται στα πολιτικο-ιδεολογικά συμφραζόμενα και τις σκοπιμότητες αφενός της ψυχροπολεμικής περιόδου, οπότε επιχειρήθηκε να υποβαθμιστεί η πολύ πρόσφατη τότε συμμαχία των δυτικών δυνάμεων με τη Σοβιετική Ένωση ενάντια στη «λαίλαπα» του φασισμού, αφετέρου του αναθεωρητισμού που επικράτησε μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και κυριάρχησε έκτοτε στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και στην ενιαία πλέον Γερμανία. Ο σύγχρονος συμψηφισμός της σταλινικής Ρωσίας με τη ναζιστική Γερμανία στόχευε στην ανάδειξη-κατασκευή του διαχρονικά εγκληματικού χαρακτήρα του κομμουνιστικού καθεστώτος, ώστε μεταξύ άλλων να αποκατασταθούν έως και να ηρωοποιηθούν ως θύματα το σταλινισμό πρώην συνεργάτες του ναζισμού στην Ανατολική και Νοτιοανατολική

Ευρώπη (π.χ. στην Ουκρανία, στα κράτη της Βαλτικής και την Κροατία). Παράλληλα, η σμίλευση, προπάντων μετά την επανένωση της Γερμανίας το 1990, μιας νέας αποενοχοποιημένης από το άγος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου γερμανικής ταυτότητας συνδύασε την αυτονότητη και διαχρονική αποστασιοποίηση της σύγχρονης δημοκρατικής Γερμανίας από το ναζιστικό της παρελθόν με την αναθεώρηση και σχετικοποίηση της βαρβαρότητας και των θηριωδιών του χιτλερικού καθεστώτος, ως αντίδρασης στον σταλινισμό και υιοθέτησης των εγκληματικών του μεθόδων. Τα ελαφρυντικά για το μεγαλύτερο έγκλημα του 20ού αιώνα είχαν επιμελώς κατασκευασθεί.²¹

Χωρίς διάθεση εξαγνισμού της Σοβιετικής Ένωσης και δικαιολόγησης εγκλημάτων κατά ανθρώπων, αντιφρονούντων, κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων που υπαγορεύθηκαν από πολιτικές, κομματικές ή προσωπικές σκοπιμότητες κυρίως επί Στάλιν είναι νομίζω καίριο να επισημανθούν κάποιες θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ του σοβιετικού κομμουνισμού και του γερμανικού ναζισμού.

Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης δεν απαντά ως καθεστωτική πολιτική ο αποκλεισμός, η απόρριψη και η εξόντωση ανθρώπων λόγω της φυλής τους, με κριτήρια κοινωνικού δαρβινισμού και ευγονικής. Συμβατή με τον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό, τον μισαλλόδοξο και επεκτατικό εθνικισμό, η βία υπήρξε συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας και της πρακτικής των ναζί ως αφετηρία, μέσο και στόχος ταυτόχρονα της πολιτικής τους. Η θέση του ηγέτη, πηγής κάθε εξουσίας και καθοδηγητή (Führer) του γερμανικού έθνους ήταν πιο κομβική στο ναζισμό, καθώς το ναζιστικό καθεστώς δημιουργήθηκε από τον Χίτλερ, και δεν επιβίωσε του θανάτου του. Μεγάλες διαφορές εντοπίζονται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, καθώς το κομμουνιστικό καθεστώς κατήργησε την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, προχώρησε σε βίαιη κατάσχεση της γης και σε ανατροπή των υφιστάμενων ιεραρχιών ενώ οι παραγωγικές δομές και σχέσεις δεν μεταβλήθηκαν στη Γερμανία.

Ομοιότητες, μιμήσεις και αλληλεπιδράσεις ήταν αναμενόμενο να υπάρχουν μεταξύ δύο ανταγωνιστικών κομμάτων και καθεστώτων. Αξίζει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι στη Γερμανία, την πιο εκβιομηχανισμένη χώρα της μεσοπολεμικής Ευρώπης, το στοιχείο του σοσιαλισμού ενυπήρχε ως αφετηριακή πηγή και πόλος έλξης σε ένα κόμμα που επεδίωκε να γίνει και κατέστη τελικά μαζικό όπως το εθνικο-σοσιαλιστικό. Ακόμη και ψευδεπίγραφη, τουλάχιστον ως προς την κοινωνική αναφορά και το σοσιαλιστικό περιεχόμενο της πολιτικής του, η επίσημη ονομασία του ναζιστικού κόμματος Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα μάλλον δεν θα ηχούσε αποτρεπτικά σε έναν εργάτη μέλος του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος την εποχή της κρίσης και της μαζικής ανεργίας, όταν οι ναζί δεν είχαν ακόμη εφαρμόσει την εγκληματική τους πολιτική.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση δεν ευσταθεί κατά τη γνώμη μου η θέση περί «δύο άκρων» του πολιτικού φάσματος. Εκφράζοντας την αντίθεσή μου σε κάθε μορφή κατάχρησης και καταστροφής δημόσιας περιουσίας ή σε αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις επιβολής της βούλησης μειοψηφιών στη σύγχρονη Ελλάδα, θα συμφωνήσω εντούτοις με τον επιφανή ιστορικό Μαρκ Μαζάουερ, ο οποίος σε ομιλία του στην Αθήνα στις 12 Φεβρουαρίου 2013 με τίτλο «Μια νέα εποχή των άκρων;» (παραφράζοντας τον τίτλο βιβλίου του Eric Hobsbawm), τάχθηκε κατά του συμψηφισμού των δύο άκρων. Για τον Μαζάουερ οι νεοναζί είναι πολύ πιο επικίνδυνοι για τη δημοκρατία από ότι η κοινοβουλευτική και εξωκοινοβουλευτική αριστερά που ευνοεί ή υποκινεί μορφές ανομίας κυρίως στον πανεπιστημιακό χώρο, καθώς φενακίζουν τους απελπισμένους λόγω ύφεσης συμπολίτες μας με φυλετικό μίσος και εθνικιστική υπεραναπλήρωση.²²

Ιδιαιτερότητες της μεσοπολεμικής περιόδου

Οι φόβοι και οι ανησυχίες για την δυναμική επανεμφάνιση του φασισμού στη χώρα μας και το μέλλον που προδιαγράφεται με παρακινούν κλείνοντας την παρούσα εισήγηση να προβώ σε μια σύγκριση των σημερινών συνθηκών με εκείνες του μεσοπολέμου. Αναμφισβήτητα παρατηρούνται ομοιότητες λόγω του μεγέθους της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης στις μέρες μας και στις αρχές της δεκαετίας του 1930 αλλά και ουσιώδεις διαφορές λόγω της χρονικής τους απόστασης, των συνθηκών που επικρατούσαν πριν την εκδήλωσή τους και της ιστορικής εμπειρίας-μνήμης του ναζισμού και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το αντίπαλο δέος του κομμουνισμού ήταν πολύ πιο ισχυρό κατά τον Μεσοπόλεμο καθώς η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν πολύ πρόσφατη, το πρώτο πείραμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού μιας κοινωνίας αποκτούσε ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές στην Ευρώπη και σημαντική μερίδα της άρχουσας τάξης ήταν έτοιμη να δοκιμάσει τη λύση μιας ελεγχόμενης, όπως απερίσκεπτα προδικαζόταν, φασιστικής εκτροπής για να περισωθεί η ατομική ιδιοκτησία και η ηγεμονία της. Αντίθετα, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 δεν καθιστά την κομμουνιστική απειλή ισχυρό φόβητρο για το κατεστημένο. Εξάλλου η εμπειρία του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου κληροδότησε στο σύνολο του πολιτικού κόσμου της Ευρώπης την αποστροφή προς τον φασισμό και μια σταθερή προσήλωση στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα που διατηρείται ακόμη.

Οι κοινωνίες μας δεν διαθέτουν σωρευμένη βιοματική εμπειρία έντονης και μαζικής βίας, πολιτικής και εμπόλεμης που είχαν οι Ευρωπαίοι μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και απέκτησαν και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου λόγω της επικράτησης βίαιων πρακτικών όπως οι εξεγέρσεις και η βίαιη καταστολή τους (Γερμανία 1918-1919), οι διώξεις και η εξόντωση πολιτικών αντιπάλων, η δράση παραστρατιωτικών ομάδων, κλπ. Την δεκαετία του 1920 και του 1930 οι ευρωπαϊκές κοινωνίες ήταν κατά βάση φτωχές και δεν είχαν βιώσει αντίστοιχες συνθήκες με τον «καταναλωτικό παράδεισο» και την ψευδεπίγραφη ευδαιμονική αυτοθεώρηση στην Ελλάδα της περιόδου 1990-2009. Οι μεσοπολεμικές γενιές, όπως άλλωστε και οι γενιές πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν γαλουχηθεί με το κυρίαρχο τότε εθνικιστικό πνεύμα στην εκπαίδευση, στον τύπο και τη δημόσια σφαίρα, καθώς και με φυλετικές-αποικιοκρατικές θεωρήσεις στο πνεύμα της «ανωτερότητας» της λευκής φυλής και ήταν ίσως πιο δεκτικές σε ακραίες εθνικιστικές-φασιστικές ιδέες σε σχέση με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Μην λησμονούμε εξάλλου και τις εθνικές ήττες και το αίσθημα εθνικής ταπείνωσης που είχαν δημιουργήσει οι Συνθήκες ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις ηττημένες χώρες. Ο φασισμός παρά την αύξηση της απήχησης και της ισχύος νεοναζιστικών κομμάτων και οργανώσεων δεν φαίνεται ακόμη να αποτελεί πλειοψηφικό ρεύμα και σοβαρή εναλλακτική στην Ευρώπη όπως συνέβη κατά τον μεσοπόλεμο, οπότε δεν υπήρχαν εμπειρίες και μνήμες από την εφαρμογή του και άρα οι αντιστάσεις δεν ήταν ανάλογες με αυτές της μεταπολεμικής περιόδου.

Οι μαζικές εκατόμβες των θυμάτων και η ανείπωτη φρίκη που έζησε η Ευρώπη και ο πλανήτης στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως αποτέλεσμα των στρατηγικών επιλογών και της επιθετικότητας του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού και των συμμάχων του θα πρέπει ως μόνιμη κατακλείδα να τονίζονται emphatically από τους καθηγητές ως μέσο ευαισθητοποίησης και καλλιέργειας της πολιτικής υπευθυνότητας και του δημοκρατικού φρονήματος των μαθητών τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

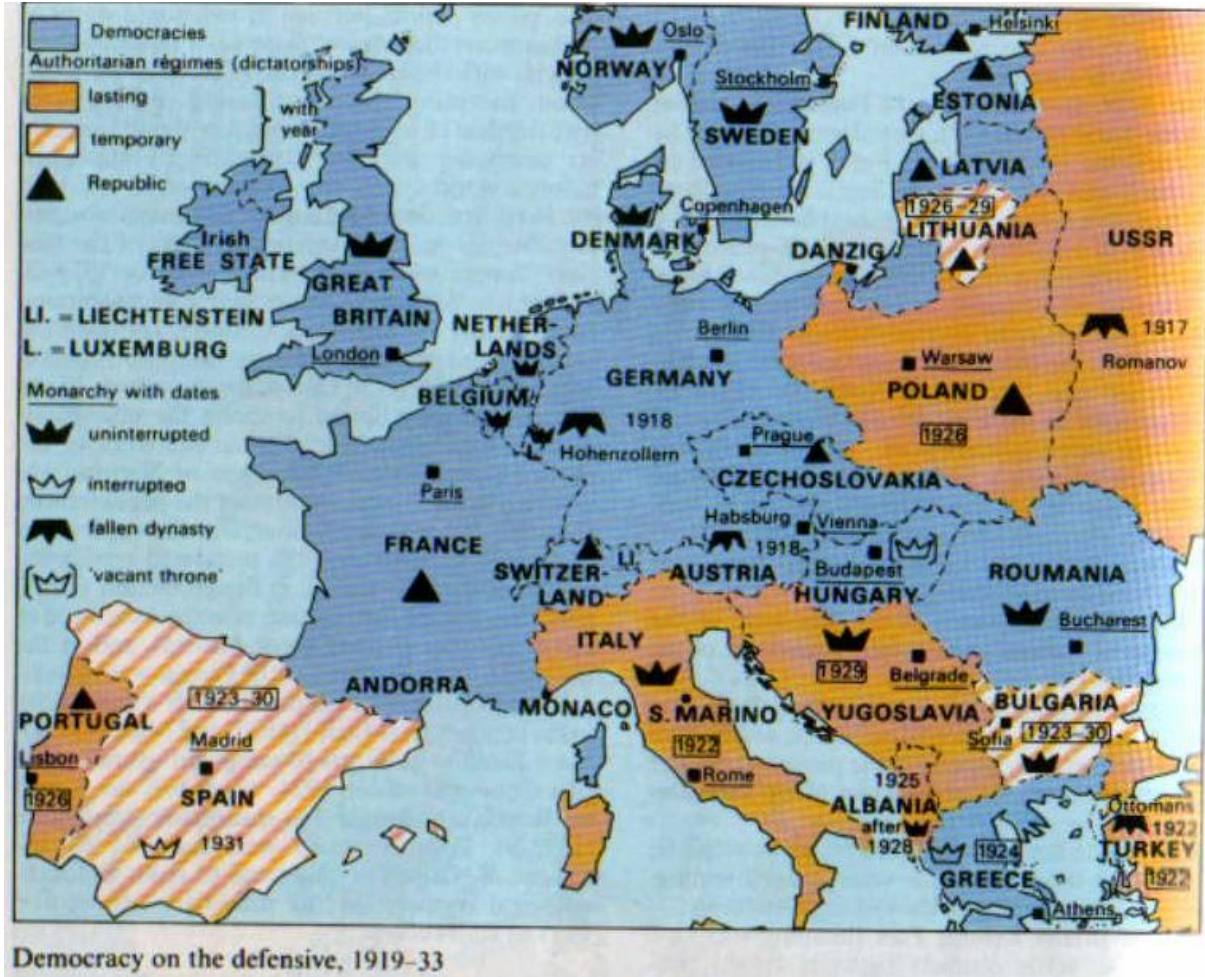
- ¹ Ο όρος φασισμός χρησιμοποιείται γενικά στην εισήγηση ως έννοια-ομπρέλα συμπεριλαμβάνοντας τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό και εν μέρει λοιπά φιλοφασιστικά ή φασίζοντα κινήματα και καθεστώτα, εκτός από τα διακριτά σημεία στα οποία γίνεται λόγος μόνο για τον ιταλικό φασισμό.
- ² Προσηλωμένες στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα ως προεδρευόμενες ή βασιλευόμενες δημοκρατίες παρέμειναν καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η Τσεχοσλοβακία, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, οι Κάτω Χώρες (Ολλανδία και Βέλγιο), οι σκανδιναβικές χώρες και η Ελβετία.
- ³ S. Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2001, σ. 150.
- ⁴ Berstein, *ό.π.*, σ. 151-152.
- ⁵ Robert. Bideleux/Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe*, Λονδίνο/Ν. Υόρκη, Routledge, 2007, σ. 364-365.
- ⁶ Στ. Ροζάνης, Προλογικό σημείωμα στην ελληνική έκδοση, Στάνλεϊ Πέϊν, *Μια ιστορία του φασισμού 1914-1945*, Αθήνα 2000, σ. 10-11.
- ⁷ Πέϊν, *Μια ιστορία του φασισμού*, σ. 11.
- ⁸ *Ο.π.*, σ. 21.
- ⁹ Philip Morgan, *Fascism in Europe, 1919-1945*, Routledge 2003, σ. 13-14.
- ¹⁰ Αναφέρεται στο Πέϊν, *Μια ιστορία του φασισμού*, σ. 24-25.
- ¹¹ Πέϊν, *ό.π.*, σ. 37-43. Βλ. και διαφωτιστικό πίνακα στη σελ. 38.
- ¹² Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα*, σ. 184.
- ¹³ Πβ. Berstein, *ό.π.*, σ. 182 και Πέϊν, *ό.π.*, σ. 281-282 & 299-300.
- ¹⁴ Morgan, *Fascism in Europe*, σ. 120, Berstein, *ό.π.*, σ. 182-183, και Πέϊν, *ό.π.*, σ., 173-184.
- ¹⁵ Berstein, *ό.π.*, σ.186.
- ¹⁶ *Ο.π.*, σ. 149-150.
- ¹⁷ Στη διάλεξή του «Χρήσεις και καταχρήσεις της έννοιας του ολοκληρωτισμού» (8 Απριλίου 2013, Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ) ο Γιάννος Θανασέκος σχετικοποίησε τη στερεοτυπική εικόνα αφενός του μονολιθικού ολοκληρωτισμού στη Γερμανία με την ύπαρξη ενός πανίσχυρου κέντρου εξουσίας που ήλεγχε τα πάντα, μιλώντας για ένα πολυκεντρικό κράτος που ευνοεί την αυθαιρεσία τοπικών ηγεμονίσκων, αφετέρου του πανίσχυρου ηγέτη.
- ¹⁸ Πρβλ. Berstein, *ό.π.*, σ. 183 & 186-87. Morgan, *ό.π.*, σ. 120-21. Πέϊν, *ό.π.*, σ. 252-257, 260-269 & 282-286.
- ¹⁹ Πέϊν, *ό.π.*, σ. 281-282 και Berstein, *ό.π.*, σ. 187-188.
- ²⁰ Berstein, *ό.π.*, σ., 150.
- ²¹ Για την ιδεολογικο-πολιτική χρήση και εργαλειοποίηση της μνήμης του ναζισμού και του κομμουνισμού σε συνάρτηση με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Χάγκεν Φλάϊσερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 57-90.
- ²² Άρθρο του Ν. Ευδάκη στην εφημ. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, Κυριακή 17 Φεβρουαρίου 2013, σ. 6

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Serge Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2001
- Marcel Gauchet, *Η άνοδος της δημοκρατίας*, (τόμος II), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2009,
- Στάνλεϊ Πέϊν, *Μια ιστορία του φασισμού 1914-1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000
- Dirk Berg-Schlosser/Jeremy Mitchell (επιμ.), *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39. Comparative analysis*, Palgrave Macmillan 2002
- Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Routledge 1995
- Roger Griffin, *Modernism and Fascism*, Palgrave Macmillan 2007
- Philip Morgan, *Fascism in Europe, 1919-1945*, Routledge 2003

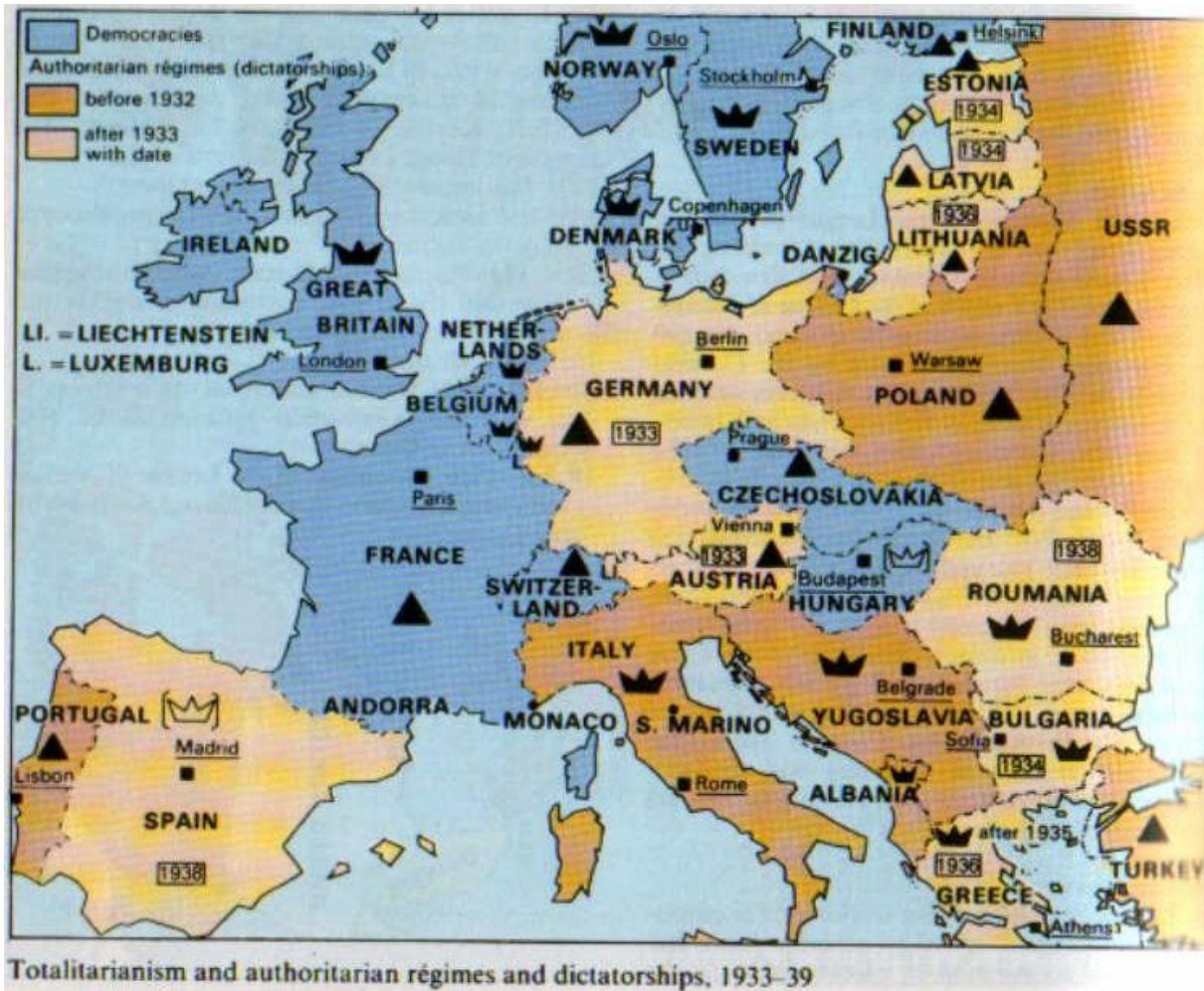
ΧΑΡΤΕΣ

1. Δημοκρατικά και αυταρχικά (δικτατορικά) καθεστώτα 1919-1933

Πηγή: H. Kinder and W. Hilgemann, *Atlas of World History*, τόμος 2, Penguin 1995, σ. 138

2. Δημοκρατικά και αυταρχικά (δικτατορικά) καθεστώτα 1933-1939

Πηγή: H. Kinder and W. Hilgemann, *Atlas of World History*, τόμος 2, Penguin 1995, σ. 138

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Οι δικτατορίες της Ευρώπης του Μεσοπολέμου

N. Davies, Ιστορία της Ευρώπης
τ. 2.

ΠΑΡΤΗΜΑ I: *Compendium*

Οι δικτατορίες της Ευρώπης του Μεσοπολέμου, 1917-1939

	Διάρκεια	Δικτάτορας(ες)	
Σοβιετική Ρωσία και ΕΣΣΔ	25.10.17 [7.11.17] – 1991	Λένιν (έως το 1924) Ι. Στάλιν 'Vozhd' (έως το 1953)	Πραξικόπημα Μπολσεβίκων, ολοκληρωτικό καθεστώς Κομμουνιστών/Κομματικό Κράτος, Τρόμος.
Ουγγαρία	21.3.19 – 9.1919 1919 – 44	Μπέλα Κουν αντιναύαρχος Χόρτυ	Σοβιετική Κομμουνιστική Δημοκρατία. Τρόμος. Πρωτο-φασιστική δικτατορία. Τρόμος.
Ιταλία	28.10.22 – 1943	Μπενίτο Μουσσολίνι	Ανάληψη εξουσίας από τους Φασίστες: η συνταγματική μοναρχία αντικαταστάθηκε από 'συλλογικό κράτος'. Όλα τα αντίπαλα κόμματα διαλύθηκαν, 1926.
Βουλγαρία	8/9.6.23 – 1944	Αλ. Τσάνκοφ	Στρατιωτικό πραξικόπημα: αυταρχικό καθεστώς, διάλυση της αντιπολίτευσης: από το 1934, βασιλική δικτατορία του Μπορίς Γ'.
Ισπανία	23.9.23 – 20.1.30	Στρατηγός Μιγκέλ Πρίμο δε Ριβέρα	Αυταρχικό καθεστώς σε συμφωνία με τον βασιλέα Αλφόνσο Η', στρατιωτική διεύθυνση: αναστολή του συντάγματος.
Τουρκία	29.10.23 – 1938	Γαζή Μουσταφά Κεμάλ πασάς (Ατατούρκ)	Ατομική δικτατορία, μονοκομματικό εθνικιστικό κράτος.
Αλβανία	1.25 – 1940	Αχμέτ Ζώγου (έγινε Βασιλέας το 1928)	Αυταρχικό καθεστώς, αρχικά προεδρευόμενο κατόπιν βασιλικό.
Πολωνία	12.5.26 – 1939	Στρατηγός Ι. Πιλσούνσκι	Στρατιωτικό πραξικόπημα: αριστερό στρατιωτικό καθεστώς: δικτατορία 'Szarecki', χρησιμοποιώντας τη βουλή ως προκάλυμμα.
Πορτογαλία	28.5.26 – 1975 πρωθυπουργός από το 1932	Αντόνιου ντε Ουλιβέιρα Σαλαζάρ	Αυταρχικό καθεστώς, διάλυση της βουλής, αναστολή του Συντάγματος.
Γιουγκοσλαβία	1.29 – 1941	Βασιλέας Αλέξανδρος	Πραξικόπημα: βασιλική δικτατορία.
Λιθουανία	19.9.29 – 1940	Αντάνας Σμετόνα	Μονοκομματικό εθνικιστικό κράτος.
Ρουμανία	9.6.30 – 1941	Βασιλέας Κάρολος Β'	Πραξικόπημα: βασιλική δικτατορία.
Γερμανία	30.1.33 – 1945	Αδόλφος Χίτλερ, «φύρερ»	Εκλογική νίκη των Ναζιστών: μονοκομματικό κράτος μέσω 'δυνάμεων ανάγκης'. Τρόμος.
Αυστρία	3.33 – 1937	Ένγκελμπερτ Ντόλφους	Δικτατορία από το ημι-φασιστικό 'Πατριωτικό Μέτωπο', κυριαρχία μέσω καταναγκαστικού ψηφίσματος.
Εσθονία	12.3.34 – 1940	Κωνσταντίν Παιτς	Αυταρχικό καθεστώς, διάλυση της βουλής.
Λετονία	15.5.34 – 1940	Κάρλις Ούλμανις	Αυταρχικό καθεστώς, κυβέρνηση εθνικής ενότητας, διάλυση της βουλής.
Ελλάδα	10.1935 – 1941	Στρ/γός Ι. Κονδύλης Στρ/γός Ι. Μεταξάς	Αυταρχικό στρατιωτικό-βασιλικό καθεστώς, διάλυση της βουλής.
Ισπανία	9.36 – 1975	Στρ/γός Φρανθίσκο Φράνκο, «Ελ Καουδίσιο» Τρόμος. (ο αρχηγός)	Στρατιωτικός φασισμός: απολυταρχικό καθεστώς.

Πηγή: N. Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος 2, Νεφέλη, Αθήνα 2010